

Број 2
Број 3
Број 4

КРАЈЕВСКО-СРПСКИ

МИЛАН РАНЂЕЛОВИЋ

ЗАПИСИ О НИШУ

(1914-1918)

5.—II.
ДАНИЧНИКА

1914-1918

royal de serbie n'a pu
maniere satisfais-
lui avait ete remise
travaux hongrois a belgrade
et que le gouvernement
trouve dans la necessite
même a la sauvegarde
interets et de recourir
des armes. L'autriche
donc de ce moment
les la service =
sire des affaires

МИЛАН РАНЂЕЛОВИЋ

ЗАПИСИ О НИШУ (1914–1918)

(одломци из писама, дневника,
путописа и мемоара)

Рецензенти

Др Далибор Велојић

Др Александар Симојановић

Проф. др Милош Марсенић

Лектор

Маја Ранђеловић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(497.11)"1914/1918"(093.2)

94(497.11 Ниш)"1914/1918"(093.2)

РАНЂЕЛОВИЋ, Милан, 1981-

Записи о Нишу : (1914–1918) : (одломци из писама, дневника, путописа и мемоара) / Милан Ранђеловић ; рецензенти Далибор Велојић, Александар Стојановић, Милош Марсенић. - Ниш : Друштво економиста Економика, 2024 (Ниш : Графика Галеб). - 779 стр. : илустр. ; 25 cm

Тираж 300. - Речник мање познатих речи и турцизама: стр. 711-716. -
Белешке о аутору: стр 779. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија: стр. 738-761. - Регистри.

ISBN 978-86-82908-01-2

а) Први светски рат 1914-1918 -- Србија -- Историјска грађа б) Ниш --
Историја -- 1914-1918 -- Историјска грађа

COBISS.SR-ID 156354313

ПРЕДГОВОР

Публиковање наратива о Нишу у Првом светском рату није новина у српској историографији. Касно објављена монографија *Ниш – грађа ђресџоница* Стојана Протића, који је први користио наративе о Нишу у широј форми, и опус Видосава Петровића (*Niš u delima putopisaca od IV do XX veka, Рајна ђресџоница Ниш 1914–1915*) јасно доказују да је систематизовање наратива о Нишу у овом периоду научна потреба српске историографије и тема на којој треба стално радити, допуњавати и ширити је.

Иако је још од покретања истраживања *Зајиси о Нишу* (2013) рад са грађом из Првог светског рата био део плана, много тога утицало је да трећа књига ове едиције тек сада буде преточена из рукописа у књигу. Неки разлози за то били су техничке, а неки стручне природе. У последњих десетак година прве две књиге, *Зајиси о Нишу (269–1877)* и *Зајиси о Нишу (1877–1914)*, побрале су позитивне критике наше академске заједнице и високу цитираност у разним научним делима. Њихова видљивост у широј јавности и читаност учинила их је незаобилазним насловима код многих истраживача и љубитеља историје Ниша и јужног дела централне Србије. Све то наметнуло је својеврстан позитиван притисак да трећа књига буде објављена тек када буде испунила високе стандарде које су претходне две књиге поставиле, у смислу да донесе нова сазнања која ће обогатити српску националну историографију, доведе до нових истина и перспектива на ову тему. Дуга и мукотрпна потрага за новим сведочанствима о Нишу у Првом светском рату, па самим тим и о животу у Србији у то време, водила је до нових, не само штурих и скромних записа, већ до читавих дела, фондова, па и жанрова (чешка легионарска мемоаристика) у којима је био читав Ниш, сакривен између редова оног што је у нашој историографији већ познато. Зато ова књига представља само тренутни пресек нове грађе до које се дошло и њену имплементацију у корпус наслова који је већ познат нашој историјској науци.

Књигу *Зајиси о Нишу (1914–1918)* чини 174 наратива, од којих се преко 130 односи на време српске управе над овим градом (26. јул 1914 – 6. новембар 1915). Како је то обимније од свих ранијих дела која се баве наративима о Нишу у овом периоду, реч је о првом и најочигледнијем до-

приносу ове књиге нашој домаћој историографији.¹ Осим што је увећан број извора из редова већ познатих група аутора (домаће и стране дипломате, чиновници, здравствени радници и страни мисионари) за период под српском управом, нарочита пажња била је посвећена проналажењу записа који потичу од аутора са друге, непријатељске стране, како би се и са те перспективе сагледале околности у којима се налазио Ниш пре окупације у новембру 1915. године. Ти записи листом су настали из пера непријатељских војника који су за време свог ратног заробљеништва били смештени у Нишу. Осим што детаљима допуњују све што се о Нишу у то време зна, ова сведочанства, колико год објективна или субјективна, про-српска или антисрпска била, омогућују истраживачу бољу компаративну анализу већ познате грађе и, поред личног читаочевог суда, додају још један критички филтер за оно што се о Нишу до сада знало. Овим је осигуран прецизнији увид у политичке, војне и друштвене прилике које су владале у Нишу током Првог светског рата. Другачија перспектива ових извора, од којих већина спада у најобимније наративе који су објављени у овој књизи, друга је вредност којом овај наслов српској историографији доприноси.

Трећа, можда и највећа вредност ове књиге јесте опус од преко тридесет извора о Нишу из периода бугарске окупације (6. новембар 1915 – 12. октобар 1918). У српској историографији Ниш под окупацијом махом је обрађиван као интегрални део разних зборника, монографија и студија о историји Ниша и Србије у Првом светском рату, док су поједина питања из овог периода била теме библиографских јединица мањег формата, попут радова у периодичним гласилима и разним енциклопедијама. Наративи који се односе на овај период омогућиће истраживачима да непосредније стекну увид у тадашње прилике у Нишу, за разлику од сачуване архивске грађе која није писана описним народним језиком, већ стерилним језиком администрације. Извори домаће провинијенције из овог опуса претежно су скромног формата, док су извори страних аутора дужи и детаљнији. У свима њима варирају интересовања и запажања аутора – домаћи и про-српски страни аутори махом се баве лошим егзистенцијалним условима у којима је српски народ током окупације живео, док је код аутора из земаља Централних сила фокус био на војним питањима, уређењу Ниша и политици која се у њему или из њега водила од новембра 1915. године до ослобођења октобра 1918. године.

Међу наративима из окупационог периода посебну целину чине извори о ослобођењу Ниша, односно последњим данима окупације, када

¹ Да није у питању само пуко квантитативно увећавање материјала, доказује чињеница да се пажљивим одабиром извора за ову књигу водило рачуна о покривености одређених догађаја који су историјски били врло значајни. Тако, на пример, тренутак када је српском премијеру Николи Пашићу уручен телеграм аустријске владе о објави рата независно описују чак три аутора који су сведочили том догађају.

се између српске и аустро-немачке војске водила драматична борба за овај град. Историјски значај Ниша и његова симболична вредност за српску војску и народ утицали су на то да његово ослобођење буде документовано кроз извештаје о много примера јунаштва српских војника, чиме се затвара један турбулентан историјски процес започет 1914. године. Извори који се односе на ослобођење Ниша различитих су формата и дужина, потичу из пера домаћих и страних учесника у овом догађају, те због разноликости њихових форми и стила писања нарочито доприносе динамици приказа овог значајног историјског догађаја.

Први светски рат време је када је политика више него икада раније утицала на то шта ће посматрачи записати од онога што су у Нишу видели или доживели. Док је у ранијим периодима главни фактор у томе била култура, тј. разумевање или неразумевање оног са чим су се у Нишу срили, у Првом светском рату многи аутори често су кројили своје записе тенденциозно и са јасном намером. То се најлакше уочава у записима просрпских и антисрпски настројених аустроугарских заробљеника, од којих су многи сведочили истим догађајима, али су их описали на дијаметрално различите начине. Оваква субјективност такође је уочљива и код појединих домаћих и страних политичких личности, које су у значајним историјским тренуцима умеле себе да представе важнијим него што је то историја оценила. Како би се указало на тенденциозност одређеног аутора, одељак о њему коментарисан је са више пажње и указано је на могуће разлоге његове наглашене субјективности. Иако записи таквих аутора не морају да буду и нужно неистинити, тј. намерно лажни, књига је опремљена и посебним поглављем о Нишу у Првом светском рату, како би читалац могао јасно да се оријентише према утврђеним историјским чињеницама.

Записи о Нишу (1914–1918) уређени су по истим стандардима као и претходне две књиге ове едиције. Сваком наративу претходи биографија његовог аутора и опис околности у којима се задесио у Нишу. Уколико је реч о преведеном тексту, у угластим заградама интерполисане су речи које допуњују текст на одређеном месту, уз наведене иницијале преводиоца или аутора збирке ([М. Р.], [А. О.], [В. Ђ.] итд.). Сва појашњења, напомене и коментари које су аутори имали у оригиналном тексту задржани су и у овој књизи, а уколико је било неопходно да се одређени термин појасни краћим објашњењем, то је урађено у пратећој фусноти са иницијалима аутора збирке или преводиоца.² Како се текстови не би превише оптерећивали овим додатним фуснотама, књигу прате речник страних речи и турцизама, спискови топонима и имена. Овај метод у претходним књигама

² Једине фусноте које су избачене из оригиналних текстова биле су оне у којима су приређивачи или преводиоци текста упућивали на неку одређену литературу, а која је у међувремену превазиђена.

НИШ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Историја Ниша у Првом светском рату дели се на два периода у којима је овај град имао подједнако важну политичку и војну улогу. За централно место српске државе предодредили су га историјска важност и добар стратешки положај, пошто би у предстојећем рату Србије са Аустроугарском престони Београд био изложен директним непријатељским нападима са севера. Не чекајући такву ситуацију, на дан уручења одговора аустроугарској влади на ултиматум, Народна скупштина, Влада и пратећа државна тела ноћу 25 / 26. јула почели су пресељење из Београда у Ниш.³

Размештај државних институција у Нишу извршен је тако да је већина њих смештена у најужем центру града, који је гравитирао ка нишавском мосту код Тврђаве. Био је то део града који је остао урбано језгро Ниша и након модернизације под Обреновићима. Зграда Нишког начелства, потоња зграда Моравске бановине, постала је седиште српске владе и Министарства иностраних послова; Министарство војно смештено је било у Нишкој задрузи, Министарство грађевина у кући нишког књижара Саве Павловића, Министарство пољопривреде у Окружној банци, Министарство просвете у згради Народне библиотеке (тзв. *Жујој гимназији*), а пресбиро у згради Окружног одбора.⁴ Заседања Скупштине, којих је у Нишу било од 27. јула 1914. године до 27. октобра 1915. године, одржавана су у згради Официрског дома на нишавском кеју, уз који је смештена и Војна станица. Краљ Петар, регент Александар и високи државници били су смештени у кућама најугледнијих нишких индустријалаца и трговаца. Краљ Петар био је у кући трговца Јована Попића, а принц регент у Гирићевој кући.⁵ Политичари су махом били смештени у уступљеним домовима или деловима кућа локалних првака из редова партија којима су припадали.

Заједно са српским државним апаратом у Ниш је дошао и дипломатски кор земаља Антанте и неутралних земаља, чланови политичких миси-

³ Ђирић, Миљан. *Никола Пашић – нишки дани и догађаји*, Пешчаник, бр. 9, Историјски архив Ниш, Ниш, 2011, 75.

⁴ Ристић, Милован. *Историја града Ниша*, Одбор за подизање споменика ослободиоцима, Ниш, 1937, 86; Андријевић, Борислав. *Споменици Ниша*, Просвета, Ниш, 1996, 56.

⁵ Ристић, *Историја града Ниша*, 86.

ја, страни новинари, дописници, разни званични и полузванични пролазници. Сви они који су послом били везани за српску владу, те је требало да остану у Нишу дуже, смештај су нашли у бољим хотелима док је места у њима било. Онда када су хотели постали пренапуњени и у лошим хигијенским условима, смештај се тражио код Нишлија из виших друштвених слојева, у пристојним и сигурним кућама. Међу страним дипломатским кором највише пажње поклоњено је руском императорском посланству, коме је уступљена краљевска резиденција на нишавском кеју, некадашњи сарај нишких пашалара Хафиспашића прекопута Официрског дома.⁶

Доласком државних чиновника, министара и страних дипломата у Ниш је преко ноћи пренета и динамика политичког живота престонице. Тако је у згради Нишког начелства и примљен телеграм аустроугарске владе о објави рата Србији (28. јул 1914). Паралелно са праћењем догађаја на фронтима у западној и северној Србији, из Ниша се кореспондирало са савезницима, примани су делегати влада и дворова разних европских земаља, координисан је рад државних тела, окупљала се југословенска политичка елита из дијаспоре за идеју и планове о будућој заједничкој држави југословенских народа.

У вези са овим последњим, 7. децембра 1914. године на историјском заседању Скупштине у Официрском дому обнародована је *Нишка декларација*. Документ је дефинисао ратне циљеве Србије тако да је обухватао и ослобођење јужнословенских народа у Аустроугарској, чиме је утрт пут будућој заједничкој држави *једној народа шри њлемена*.⁷

На идеји о Југославији Србија је радила током читавог периода у Нишу. Подржаване су иницијативе југословенске политичке емиграције, попут Југословенског конгреса који је 6. маја 1915. године одржан у Официрском дому. На овом скупу усвојена је била *Нишка резолуција* против тајног Лондонског споразума, којим је Антанта обећала Италији велики део југословенске обале на Јадрану у замену за њено приступање савезу против Централних сила.⁸ Било је то време када су у Нишу боравили многи југословенски оријентисани политички дисиденти из Аустроугарске (Франо Супило, Нико Жупанич, Лујо Бакотић, Душан Васиљевић итд.), правници и интелектуалци за које је Србија била једини гарант светлије будућности њихових народа ван политичког домена Аустроугарске. С тим у вези, у Нишу је излазио *Југословенски гласник*, који је пред српском јавношћу промовисао идеју Југославије, а деловало је и неколико културних и

⁶ Арсић, Никола. *Ниш 1915 – руске медицинске мисије у Првом светском рату*, Пешчаник, бр. 13, Историјски архив Ниш, Ниш, 2015, 79; Ранђеловић, Милан. *Османски управници Ниша у XIX веку (1799–1878)*, Scero Print, Ниш, 2022, 170.

⁷ Ристић, Историја града Ниша, 88–89.

⁸ Јанковић, Бобан. *Ниш у Првом светском рату – окупација 1915. године*, Пешчаник, бр. 8, Историјски архив Ниш, Ниш, 2010, 67; Андрејевић, Споменици Ниша, 54–55.

политичких организација (Југословенски одбор, Југословенски омладински клуб итд.).

Осим по питању будућег унутрашњег уређења, у Нишу се радило и на сређивању спољнополитичког положаја Србије. Постигнуто је и потврђено неколико договора са страним факторима који су у ратним околностима били од великог дипломатског значаја за Србију: ратификован је конкордат са Светом Столицом (26. јул 1914), са албанским министром унутрашњих послова Есад-пашом Топтанијем постигнут је *Нишки сјоразум* о савезништву (17. септембар 1914), а са Ахмед-бегом Зогуом вођени су преговори око осигурања српско-албанске границе (јесен, 1915).⁹

Поред политичких и дипломатских дешавања, на свакодневицу у Нишу утицао је и прилив новог, избегличког становништва које је бежало у њега, надајући се сигурности због близине највиших државних органа. Три неуспеле аустроугарске офанзиве 1914. године и здружена аустроугарско-немачко-бугарска офанзива у јесен 1915. године сатерале су у Ниш народ због којег је овај град за годину и по дана нарастао са 20 000 на 147 000 људи.¹⁰ Све то утицало је да Ниш, пре рата идилична ушушкана варош, постане место разлоканих улица, препуних кафана, запуштених болница и заразе, сиве економије и сиромаштва; место у којем се душевно стање становништва свакодневно мењало, од колективне депресије до опште еуфорије, у зависности од тога шта су динамичне и непредвидиве ратне околности доносиле.

Ратни заробљеници и њихово збрињавање представљали су нарочито значајно питање за организовање Ниша. Велике српске победе на Церу и Колубари (1914), дискриминација Словена у аустроугарској војсци, словенска солидарност и идеја југословенског уједињења подстакли су многе Чехе, Србе, Словаке, Словенце, Малорусе, Босанаце, Хрвате и остале аустроугарске Словене да одбаце сиво-плаву униформу и пређу на страну српске сабраће, жилавих противника који су у борби против германског освајача доминирали. Највише због тога до краја 1914. године у српском заробљеништву нашло се 70 000 аустроугарских војника, од чега су 20 000 били Југословени.¹¹

Неочекивано висок број заробљеника покренуо је питање њиховог збрињавања, те је у Нишу основана Заробљеничка команда, чији је задатак био старање, надзор и наменско ангажовање заробљеног непријатељ-

⁹ Новаковић, Драган. *Конкордаш Краљевине Србије са Вајиканом*, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, књ. 10, Православни богословски факултет, Београд, 2011, 349; Милтојевић, Милутин. *Есад-паша Топтани – пријатељ у Великом рају*, Пешчаник, бр. 14, Историјски архив Ниш, Ниш, 2016, 36–37, 38.

¹⁰ Ђуковић, Исидор. *Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915*, ИП Сигнатуре, Београд, 2008, 57.

¹¹ Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*, Српска књижевна задруга, Београд, 1984, 133.

ског људства на територији Србије. Ниш је постао матично место где су заробљеници са фронта довођени на евидентирање и тријажу, а затим размештани у неки од локалних логора – у Нишку тврђаву, Коњичку касарну на Црвеном крсту, војним баракама на Градском пољу, касарни 16. пешадијског пука под Буђњем, заробљенички логор у Медошевцу или санинаторијум у Сићеву.¹² На тај начин у Нишу и околини децембра 1914. године било је размештено 25 000 заробљеника. Како је овај број био превелики за контролу, већ у фебруару наредне године око 15 000 заробљеника послато је у друге заробљеничке дивизијске области, где су смештани или ангажовани на теренским радовима. На тај начин временом је контингент заробљеника смањен толико да их је у јуну 1915. године у Нишу било свега 300–400.

У склопу Заробљеничке команде радили су Заробљенички одред официра и Информативни биро. Многа лица која су их водила помињу заробљеници чији су записи објављени у овој књизи. Информативни биро био је дуго под управом Ђуре Паунковића, а на челу Заробљеничке команде смењивали су се официри Светозар Радаковић, Стеван Шапинац, Јеврем Поповић, Андра Лазаревић, на крају и Ђура Паунковић.

Организовање бриге о заробљеницима утицало је на то да њихов живот у Нишу буде добар, ако се изузму њихов специфичан статус и проблеми око несташаца потрештина, што је, уосталом, погађало и локално становништво. Могли су да имају слободне изласке, обилазе кафане, разговарају са грађанима, посећују амерички конзулат у граду и преко њега контактирају са својим породицама, пишу кући и примају готов новац из Аустроугарске. Такође, средина је била пријатељски настројена према њима, па су их Нишлије често помагали чиме год и како год су могли, што им је заробљеничке дане олакшавало. Све то утицало је на генералну слику да су услови у којима су заробљеници живели били много хуманији од оних у којима су били српски заробљеници у аустроугарским логорима.¹³

Међу заробљеницима командне структуре није било, јер су им у српском заробљеништву чинови укинута, међутим, допуштена им је самоуправа, те су се убрзо према националностима сами организовали. Уз то, крајем децембра 1914. године српски министар војни наредио је поделу заробљеника на Југословене, Словене и несловене (Италијане, Румуне), па су они који су спадали у поузданије групе долазили лакше до већих слобода (самим тим и послова), чиме су додатно поправили своје материјално стање. Поред већине Југословена (угарских Срба, Словенаца и дела Хрвата) на овај начин највише су били привилеговани заробљени Чеси, пошто су махом завршили код Срба из сопствених идеала, идентификујући борбу

¹² Ђуковић, Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915, 17, 26, 89.

¹³ За упоредну анализу услова живота српских заробљеника у аустроугарским логорима и аустроугарских заробљеника у српским логорима видети у: Ђуковић, Исидор. Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915, ИП Сигнатуре, Београд, 2008.

Срба са својом националном борбом против аустроугарског јарма. И док су заробљеници Југословени радили административне и болничарске послове, били жандарми или чак граничари, Чеси су били цензори, послуга, мајстори, молери, кројачи, механичари; омогућено им је да имају свој хор, оркестар и соколарско удружење.

За чување и надзор заробљеника ангажовани су српски трећепозивци (*чиче*), те је сваки заробљеник који се помирио са својим положајем и решио да поштује правила могао рачунати да је међу Србима миран и безбедан од ичије самовоље. Поверење, које је на овај начин на обе стране изграђено, утицало је на то да се међу заробљеним Словенима, у првом реду Чесима и Словенцима, јаве и добровољци у српској војсци, четници који су на Дунаву, бугарској граници, Косову и Македонији бранили границе Србије од изненадних непријатељских напада и вршили прекограничне упаде. Највише проблема било је са Аустријанцима, Мађарима и проаустријски настројеним Хрватима, тзв. Франковцима. Док су Аустријанци и Мађари у заробљеништву задржали надмен став према Србима и осталим Словенима, Франковци су стајали уз њих из противљења југословенској идеји. Сви они пружали су пасиван отпор и повремено бојкотовали заробљеничке прописе, потајно се (некада и јавно) подруживали симболима Србије и славили њене поразе, покушавали бекства и насртали на пребеге у српској војсци, своје бивше саборце. Српска војна команда била је ванредно толерантна према њиховим ситнијим преступима, међутим, они озбиљни, попут покушаја бекства, вређања српске монархије и владара били су кажњавани ограниченим кретањем, самицама на неодређено време, тешким физичким радом и јавним батињањем, што је за заробљенике било нарочито трауматично. И поред тога, Србија у Првом светском рату није остала упамћена по насиљу над заробљеницима. Напротив, иако у том тренутку није била потписница Конвенције међународног ратног права, она се доследно придржавала обавеза које су из ње произишле.¹⁴

Заједно са ратним заробљеницима у Србију је крајем 1914. године дошао и пегави тифус. Ова зараза се преко аустроугарских заробљеника запатила прво у српској 1. армији након Колубарске битке, а онда се раширила на целу српску војску и велики део цивилног становништва. Жариште епидемије било је Ваљево, али се путем саобраћајне мреже пегавец брзо раширио на Крагујевац, Младеновац, Ниш и остале градове у унутрашњости.

Пошаст, која је у Србији до лета 1915. године однела на десетине хиљада живота, нарочито тешко погодила је Ниш.¹⁵ Пренасељеност, лоши санитарни услови услед рата, честе гужве у граду и јавна окупљања, ути-

¹⁴ Ђуковић, Аустроугарски заробљеници у Србији 1914–1915, 182.

¹⁵ У епидемији пегавца страдало је од 30 000 до 35 000 српских војника и официра, од ратних заробљеника умрло је од 13 000 од 14 000 људи, док се груби број умрлих међу цивилима процењује на 135 000 до 150 000 људи.

мамо објаву и упутства, да се првог септембра јавимо команди ђачког батаљона у Скопљу.”¹¹¹

ЗАНИМЉИВОСТ: Генерал Илија Гојковић (1854–1917), командант Моравске дивизије који је Јована Динића и омладинске делегате примио у Нишу, прославио се херојском смрћу на мору 15. фебруара 1917. године. Враћајући се у Грчку из Француске, где је био хоспитализован због тифуса, брод *Мимас*, на којем је генерал Гојковић путовао, торпедовала је немачка подморница. Генерал се укрцао у чамац тек када су војници са брода успели да се евакуишу, међутим, немачка подморница је изронила, а генералу је са ње наређено да се преда. Са речима 'Српски се ђенерал не предаје!' Гојковић је извадио револвер и почео да пуца на подморницу, након чега је са ње покошен митраљеским рафалом.¹¹² Војислав Гојковић (1882–1956), син генерала Илије Гојковића, био је ништа мање храбар од свог оца. Рођен је у Нишу и био је један је од официра *Гвозденої џука* у Првом светском рату.

1914.

МИЛОРАД ЈЕВТИЋ

(1894–?)

Свршени гимназијалац нишке гимназије. Рођен је у Београду. Вест о атентату у Сарајеву затекла га је у Нишу, где је похађао гимназију и где је његов отац службовао. Овде је добровољно регрутован (лето, 1914), након чега је одмах послат у Церску битку. После победе српске војске на Церу Јевтић је учествовао у операцијама против непријатеља у Рађевини, Шапцу, Јадру, Лешници, Крупњу, те је након тога премештен у Ђачки батаљон (1 300 каплара) у Скопљу. Из Скопље је послат на Колубару, где је Ђачки батаљон тешко страдао, а он био рањен. Бранио је Београд (1915), прошао Албанију, био на Кајмакчалану и вратио се жив у Србију. После Првог светског рата похађао је студије грађевине, изградио је каријеру као грађевински инжењер и доживео дубоку старост као пензионер у Београду. Носилац је бројних одликовања из Првог светског рата.

Своје успомене из Првог светског рата Јевтић почиње тренутком када су у Нишу одјекнуле вести о извршеном атентату на аустроугарског престолонаследника у Сарајеву (28. јун 1914).

¹¹¹ Радојевић, Петар М. Успомене и доживљаји ђака батаљона 1300 каплара, Београд, 1975, 68–73.

¹¹² Стевановић, Милутин. *Херојска смрт 'Поморскої Војводе' ђенерала Илије Гојковића*, Политика, 15. 2. 1928, 3.

„Талас тог одушевљења одвукао нас на главну улицу у Нишу, којом се увелико кретала маса света, кличући старом краљу Петру, слободама, правди која је стигла Фердинанда; клицало се и атентаторима о којима, тог часа, нисмо ништа знали... Бечу и Пешти упућују се претње: згазићемо их као змију ако се усуде да на Србију упуте своје пукове.. . Виђамо, у тој колони, и наше професоре – и они, захваћени патриотским жаром, изговарају речи одушевљења и претњи на рачун непријатеља словенских народа ...

... Песме, рецитације, коло наред улице... Неко говори да су и у Београду такве манифестације, да је омладина спремна да се лати оружја и крене преко Дрине и Саве како би најзад ослободила своју поробљену браћу ...

... Тек у касно вече разишли смо се кућама и ја похиташ да свог оца, учитеља, обрадујем радосним вестима. Срећан је мој отац што му је син одличан ђак, што је спреман да упише студије грађевине, али није, чини се, претерано срећан због свега онога што се догодило у Сарајеву: боји се рата који би Србију, већ исцрпљену у два тек окончана ратна пожара, довео у тешке неприлике...

- Рат је велико зло! – говорио је те вечери мој отац. – Добро би било кад би сада потрајао мир. Ослободили смо своју браћу на Косову, у Македонији, Санџаку, појединим деловима Црне Горе, протерали смо Турке и сад би била велика срећа да неко време не буде рата ...

... Мој отац је знао шта рат собом носи, јер се борио против Турака на Куманову и Бугара на Брегалници и тек што је био зацелио тешке ране...

... Месец дана касније Аустро-Угарска је објавила рат Србији.

... У мени се није стишавало оно расположење изазвано сарајевским атентатом: хоћу у рат! Нећу да чекам мобилизацију! Отац рече да ме неће примити јер ће моје годиште, ако рат потраје, бити позвано тек идуће године, али ја узвратих да ћу отићи у неку добровољачку јединицу... У то време, збиља, било је неколико уписних места за добровољце...

... У међувремену сам сазнао да се Штаб комбиноване дивизије првог позива налази у згради гимназије. Кад сам тамо стигао, затекао сам пред вратима неке своје другове. Хоће и они да ратују. Али, снебивају се да изађу на рапорт. Најбоље је, предлажу ми, да ја пробијем лед: ако мене приме, неће ни њих моћи да одбију...

Милорад Јевтић

1914.

СЛАВКО ГРУЈИЋ

(1871–1937)

Славко Грујић

Српски и југословенски политичар и дипломата. За време Првог светског рата био је начелник Министарства спољних дела у Влади Краљевине Србије. Боравио је у Нишу 1914–1915. године, за време рада српске владе у њему.

Између два светска рата служио је у Вашингтону као амбасадор Краљевине Југославије, а затим тридесетих година XIX века као амбасадор у Лондону. Због својих дипломатских заслуга у Великој Британији именован је за почасног витеза.

Грујић је био супруг Мејбл Грујић, Американке која је била један од највећих српских филантропа током Првог светског рата.

Др Грујић је у *Полицији* (22 – 25. јул 1934) фељтонски објавио своје успомене на дипломатске догађаје који су претходили почетку Првог светског рата. У овим чланцима он је описао прилике у српској влади од убиства Франца Фердинанда у Сарајеву (28. јуна 1914) па до аустроугарске објаве рата Србији (28. јула 1914). Пишући о кретањима српске владе у првим данима рата, др Грујић је писао и о њеном пресељењу у Ниш (крајем јула 1914).

„У Нишу је настала трка да се нађу приватни станови – собе – и да сместе канцеларије. Собу за себе нашао сам доста лако, али за канцеларије је било тешко. За њих је била одређена зграда окружног начелства, на обали Нишаве, велика, пространа и лепа зграда, али која се показала и сувише тескобна за сва надлежства која су имала одједном да се сместе у њој. За канцеларије Министарства иностраних дела добили смо првих дана само две собе, док је председник Пашић радио у углу велике сале која је требала да служи за министарске седнице.

ОБЈАВА РАТА

Наше две собе биле су одвише мале, тако да сви чиновници нису могли да стану. Зато су радили на смену, једни до подне, други после подне, трећи после вечере. Партији која је дежурала до ручка у уторак 28 јула по

новом [календару – М. Р.] пало је у део да прими телеграм аустро-угарског министра иностраних дела Берхтолда, којим је Србији објављен рат. Телеграм је одмах однео претседнику Пашићу његов секретар Шајиновић.

Телеграм је био на француском језику, адресован министарству иностраних дела у Нишу и гласио је у преводу:

‘Пошто српска краљевска влада није дала повољан одговор на ноту коју јој је предао аустро-угарски посланик у Београду 23 јула 1914, царска и краљевска влада је принуђена да се сама побрине за заштиту својих права и интереса и да у томе циљу прибегне сили оружја. Аустро-Угарска се сматра, дакле, од овога тренутка у рату са Србијом.’

Због необичног начина којим је рат објављен (путем телеграма упућених једновременно министарству иностраних дела у Нишу и Врховној команди у Крагујевцу), постојала је неко време сумња у аутентичност тих телеграма. Али сумња је брзо ишчезла, а ускоро је тресак динамитом баченог у ваздух моста код Београда огласио целоме свету почетак гигантске борбе која је имала да доведе до пропасти Аустро-Угарске и уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, Југославију.¹⁴⁶

1914.

ВЕЛИЗАР С. ЈАНКОВИЋ

(1880–1966)

Доктор економије и државник. Рођен је у Београду. У Берлину је докторирао економско-финансијске студије (1904), после чега се враћа у Србију. До 1912. године, када је постао народни посланик, радио је као хонорарни професор на Трговачкој академији у Београду и чиновник у министарствима финансија и народне привреде.

Убрајао се у старорадикале и блиске сараднике Николе Пашића, у чијим владама је седео 1913–1914. и 1917–1918. године (министар грађевине, а затим народне привреде) и 1921, 1923–1924. године (министар саобраћаја). Јанковић је био и министар финансија у влади Стојана Протића, који је накратко прекинуо Пашићеве мандате на месту премијера (1920). У новоуспостављеној Краљевини СХС наставио је да гради каријеру као један од највећих економских стручњака.

Сматра се великим именом економске мисли у Србији и плодним аутором на овом пољу. За собом је оставио дисертацију *Систем непосред-*

¹⁴⁶ Грујић, Славко. *Од уљимайума до објаве рата Србији. Аустро-угарска објавила рат Србији аутиограмом*, Политика, 25. 7. 1934, 2.

када је дошао у овај град да задужи оружје и опрему и крене на фронт према Церу.

„...јављају да нам је већ Аустрија објавила рат и прешла преко саве и преко границе у нашу Земљу увече стигнем у Алексинац на конак 17 јула [29. јула – М. Р] пораним за Ниш и сретнем у Топоници 1–3 Коњич пук пошли ка Смедеревској Раљи у 11 сати стигнем у Ниш тамо само народ Војислав Живковић примимо одело оружје и осталу спремину 18 тог [30. јула – М. Р] се одморимо у Нишу 19 Јула [31. јула – М. Р] рано се ми кренемо под командом Госп капетана Анђелковића...”¹⁴⁹

1914–1915.

АЛБИН ХУГО КУЧБАХ / ALBIN HUGO KUTSCHBACH (1853–1936)

Немачки новинар, публициста, политичар и официр. Војну каријеру започео је 1872. године када је приступио немачкој војсци. Завршио је једногодишњи курс за резервног официра и отишао у Херцеговину, где је учествовао као добровољац на страни херцеговачких устаника.¹⁵⁰ Пре Првог светског рата досегао је чин потпоручника у немачкој војсци и обишао готово све земље на Балкану. Вест о аустроугарској мобилизацији након објаве рата Србији 1914. године затекла га је у Цариграду, преко којег је путовао возом за Црну Гору. Том приликом, задњих дана јула 1914. године, накратко је дошао у Ниш и извидео стање у граду који је ујурђано припреман за ратну престоницу Србије. Након тога отишао је у Румунију, одакле се у Србију вратио након смрти румунског краља Карола I 10. октобра 1914. године.

Албин Х. Кучбах

И приликом друге посете Србији, Ниш је био Кучбахово одредиште. У својству немачког репортера, одавде је извештавао уз дозволу и знање

¹⁴⁹ Петровић Јелена, Глишковић Милан. Бранили су заставу отаџбине, Ибарске новости, Краљево, 1982, 251.

¹⁵⁰ Митровић, Андреј. *Генералфелдмаршал Аугуст фон Макензен и генерал Павле Јуришић – Штурм*, Историјски гласник, бр. 1–2, Друштво историчара СР Србије, Београд, 1985, 83.

српских и немачких власти о ситуацији на фронту, стању у граду и третману аустроугарских заробљеника. Посао репортера био је само званично Кучбахово покриће, пошто је без икакве сумње реч о човеку који је био немачки тајни обавештајац.¹⁵¹ Са позиције која му је осигурала слободно кретање и непосредан контакт са највишим српским државницима и официрима, Кучбах је имао задатак да створи политичку климу у којој би Србија прихватила мир са Централним силама.¹⁵² Сећања на рад у Нишу Кучбах је објавио 1929. године у Лајпцигу у својеврсној аутобиографији *Der Brandherd Europas* [Европско жариште сукоба].

„Више пута сам у Нишу присуствовао сусрету српске владе са војним врхом из Београда. У Нишу су за њих јавне зграде биле опремљене и преуређене у војне. Уз огроман напор наћох скроман смештај у једном хотелу, где су заједно са Владом дошли и становници Београда са породицама, а сваког сата пристизало је пуно избеглица. Београд је сваког сата био гранатиран и све што је могло да се креће напустило га је у журби. Ускоро је Ниш био препун, а људи који су касније долазили нису могли да пронађу смештај.

Мој први сусрет са премијером Пашићем. Пронаћох га у једној војној згради поред реке Нишаве. Затекох га у послу. Требало је све важне акте из Београда понети са собом, пренети, сортирати и пронаћи им места. За Пашића је био постављен широки писаћи сто на првом спрату, који му је уједно био и конференцијска сала. Та сала му је, док је био у Нишу, служила као радна соба све до пораза српске војске у јесен 1915. године. Да би собу учинио комфоном, постављени су теписи, а зид је био богато украшен сликама. Мали одељак за акте и регал били су на дохвату руке, као и радни сто поред врата, уз део декорисан шпанским зидом. То је служило да га заштити од радозналих погледа људи који су пролазили ходником. Јако ретко сам био у посети Пашићу, јер сам те посете морао да плаћам, а и због застоја каснио сам са доласком у Ниш. Сада, када сам до њега дошао, све је било у покрету и предано организовању, а сâм Пашић помагао је у сређивању нагомиланих аката. Упркос премору и превеликој заузетости примио ме је одмах, па сам могао да се пријавим. Био је јако озбиљан и недвосмислено је изражавао своју забринутост за будућност. Ту сам видео колико је био заузет, пошто је само након минута разговора са мном рекао да ћемо поново разговарати.

На улици сретох господина Фон Гризингера, немачког амбасадора у Београду. Претходно је био дошао са Владом у Ниш, док је његова жена остала у Београду. Говорио ми је и објашњавао последње догађаје у Београ-

¹⁵¹ Митровић, Андреј. *Оћо Фолбер и немачка љонуга мира Србији у јесен 1915. љогине*, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 2, Историјски музеј Србије, Београд, 1985, 155.

¹⁵² Митровић, *Оћо Фолбер и немачка љонуга мира Србији у јесен 1915. љогине*, 155; Mitrović, Andrej, *Serbia's Great War, 1914–1918*, C. Hurst & Co., London, 2007, 120.

це српске војске, која је полако одступала са севера под притиском трију сила. Недељама су заставе бледиле на киши која није стала, све док је у децембру није заменио снег. Немилосрдно небо је, попут смрзнутог покрива, обавило агонију војске и народа."

„Први специјални воз је 18. октобра у преко педесет вагона из Ниша одвезао већину дипломата које је српски двор акредитовао, чиновнике Министарстава унутрашњих послова и финансија са њиховим породицама и безброј сандука архива, сефова, кофера и свежњева који ће касније пропасти у повлачењу.

Влада је, пак, остала да седи у Нишу, не мирећи се са напуштањем престонице, потезом који је означавао почетак краја."⁴⁹⁵

1915.

НИКОЛА Ђ. МИТИЋ

(1875–1942)

Никола Митић

Политичар, члан радикалне странке Николе Пашића; народни посланик за Нишки округ Краљевине Србије и Југославије у више мандата.

Рођен је у заплањском селу Сопотница, у чувеној породици бачијара (качкаваљџија). Основну четворогодишњу школу завршио је у селу Доњи Душник. Као бистар и зрео младић, упошљен је за писара у општини Доњи Душник, где је убрзо постао деловођа. Након што се оженио Цветом Тодоровић из Дуге Пољане, наставља се у овом заплањском селу и ту је живео до краја живота. У Дугој Пољани био је власник трговинске радње и пивнице, бавио се производњом и дистрибуцијом качкаваља, који је сам справљао, и водио је велико и

напредно домаћинство. Све ово утицало је да стекне углед виђенијег домаћина у Заплању, због чега је решио да крене у политичке воде. Пре тога, као народни човек, био је биран за дугопољског сеоског старешину. Нажалост, његова супруга Цвета је преминула после 1913. године, те се Никола поново

⁴⁹⁵ M. D. *La Retraite du Corps Diplomatique de Serbie*, *Le Monde Illustré*, 8. 4. 1916, 220 – превод Саше Миљковића.

оженио, вероватно уочи Првог светског рата. И друга његова супруга, удовица Милана Ранђеловић из Личја, потицала је из газдинске породице.

Током политичке каријере (1911–1927) Никола Митић је у неколико наврата био и секретар Народне скупштине Краљевине Србије, и то у историјским тренуцима за српски народ током Првог светског рата, на заседањима у Нишу (1914–1915) и Крфу (1916–1918). У међуратном периоду био је активан у иницијативама којима је требало да се побољшају животни услови народа у Запаљу, те је лобирао за отварање болнице у Доњем Душнику, за пензиону и социјалну заштиту бачвара, калемара (којих је било пуно у Запаљу), изградњу школа, изградњу Цркве Светог Јована у Ђелијама, мостова, уређење путева итд.

Никола Митић био је носилац бројних домаћих ордена и заслуга – Ордена белог орла, Ордена Светог Саве, Југословенске круне, Медаље за грађанске заслуге и Албанске споменице.

Као активан народни посланик, Митић се повлачио из Ниша заједно са српском војском и државним апаратом током Првог светског рата. Прошавши Албанску голготу, са групом посланика почетком јануара 1916. године испловио је у Бриндизиј, а одатле преко Рима у Ницу, где је остао са српским посланицима од 27. јануара до 7. августа 1916. године. Током периода у Ници вршио је дистрибуцију новчане помоћи за Србе у избеглиштву који су били стационирани у овом делу Медитерана. На Крф је отишао почетком августа исте године, због сазива Народне скупштине, и ту је остао до 16. октобра, када креће на Солунски фронт.

Митићев дневник, који је насловио *Од Зајлања до Крфа*, заједно са подацима о историји породице Митић, објавио је 2001. године нишки новинар Срећко Тариташ под насловом *Порџреџ срџскоџ џосланика*. У свом рукопису Митић је оставио вредне податке о приликама у Нишу у данима одласка српске владе и војске из њега, уочи доласка бугарских окупатора.

„У Нишу сам видео једно нагло селење и досељавање избеглица из Пиротског и Тимочког округа, а том приликом Срески Начелник саопшти ми писмо Краљевске Владе, у ком, поред осталог, у погледу евакуације вели да се и народни Посланици евакуишу кад и ако потреба буде захтевала да се на то место евакуише.

Нико ме и ништа није могао обавестити, зато се ја још истог дана вратим кући и исте ноћи између 15. и 16. октобра одведем у Ниш жену, кћер од 10 година и сина од 14 год. а осталу децу, њих троје, оставим кући и старце, бабу и деду. Из бакалнице, коју сам у селу Д. Пољани имао, нешто сам ствари склонио у кући јер ми је радња удаљена 10 до 15 минута од куће и на самом је окружном друму, али многе ствари, а највише пиће, кога је било до 3.000 кила, нисам могао склонити већ је остало све ту.

1917.

МИЛЕНКО ВЕСНИЋ

(1862–1921)

Политичар, књижевник и правник. Рођен је у Дунишићу, у Новопазарском санџаку. Докторирао је права у Минхену (1888) и после три године ступио у дипломатску службу Краљевине Србије као секретар српског посланства у Цариграду. Дипломатску каријеру је накратко прекинуо наизменичним радом у просвети, као професор међународног права на Великој школи у Београду (1893), и службом у Министарству просвете, на чијем челу је једно време и био.⁶²⁶

Од 1902. године наставља дипломатску активност, у којој је његово најдуже ангажовање било вршење дужности српског посланика у Паризу, које је држао, са малим прекидима, све до своје смрти.⁶²⁷

Миленко Веснић

Веснић је потписник ноте која је 24. јула 1917. године била предата америчком амбасадору у Паризу. Преко овог документа српско посланство у Паризу известило је америчку владу о стању у Србији, у жељу конфискација имовине и осталих вредних тековина српског друштва које су спроводиле аустријска и бугарска војска. Од овога нису биле изузете ни установе културе, међу њима и нишка Народна библиотека и њени фондови.

„Аустријанци су у Београду и осталим градовима похарали све куће чији су власници били одсутни. Према примљеним извештајима, такве куће су биле потпуно опљачкане. Приватна имовина ни у једном рату тако мало није била поштована. Краљевска палата је опљачкана.

Етнолошки музеј и Народни музеј су опљачкани, а вредни предмети однети, противно члану 56 Хашких регулација, по којима су музеји неповредиви као приватна имовина.

Бугари су, као и Аустријанци, опљачкали све куће које су власници напустили.”

⁶²⁶ Надовеза, Бранко. *Миленко Веснић – српски државник из новопазарског санџака*, Новопазарски зборник, бр. 31, Музеј Рас, Нови Пазар, 2008, 97.

⁶²⁷ Јовановић С. *Веснић Миленко*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. I, Штампарија „Будућност”, Нови Сад, 2001, 344.

Бугарски војник са пленом

„Народну библиотеку, Универзитетску библиотеку Ниша и библиотеку Теолошке школе у Призрену Бугари су однели као ратни плен. Књиге и рукописи из ових библиотека однети су у Бугарску.

Српско посланство у Софији опустошено је, такође и приватна својина посланика и његових секретара.

Мора се нагласити да су Бугари пљачкали нашироко и са безобразлуком невиђеним у савременом ратовању.

Продали су као плен свилу, платнене тканине, ланене тканине, стаклурију, намештај, кухињске предмете, пољопривредне алате, чак и надгробне споменике.

Аустријанци и Бугари, без да су званично припојили окупиране области, понашају се као истински господари. Њихова финансијска администрација има очигледну намеру да упропасти становништво.⁶²⁸

1917.

НИЈРМЕЈЕР / NIERMEIJER

Председник холандске филијале Лиге неутралних земаља (ЛНЗ). Заједно са познатим холандским историчаром уметности Јакобом Бартом де ла Фајом и секретаром холандске филијале ЛНЗ Дипенброком чинио је комитет који је у августу 1917. године саставио и објавио извештај о злочинима и депортацијама окупационих власти у Србији. До ових сазнања др Нијрмејер и сарадници дошли су преко поузданих извештаја српске владе и изјава људи који су током окупације Србије боравили у њој.

Злочина о којима Нијрмејер извештава јавност није био поштеђен ни град Ниш, као место које се налазило у самом средишту бугарске интересне зоне.

⁶²⁸ Vesnitch. M. *Serbia Plundered by Conquerors*, The New York Times Current History. The European War, vol. XII, The New York Times Company, New York, 1917, 485 – превод Милана Ранђеловића.

ослободили нас веле – чега – питај их. Меса нема, масти 30 кр., шећера да расладиш горчину живота 10 кр. и нема, кромпира 3 д. и нема, пасуља 5 и нема, забрањено продавати, јаја данас 1–2 кр. комад, пекмез 20 кр. Ових дана добисмо брашна $1\frac{3}{4}$ на главу за 10–12 дана. Новац неки стиже, треба да се и ту проверава и тражи ко је где, а Јеврејима стига слизали се ма да и њих скупо стаје, али ма како скупо, ипак има га јер се њему дозвољава, јер није оно што се зове натија – целина. Па ти и од њихових жена и деце нема народ мира, јавно пребацују и питају где сте ви, а шта смо ми?! За данас ти је доста, ако добијеш, а како ћеш читати, то је твоје. Данас баш добих 289 лева, таман толико да допуним, те да дамо, да откупимо кућу, као што многи раде да откупе главу – живот. Ово кад пишем сва сам надувена од плача, који никоме ништа не вреди ни даје, али који је крајње придежиште души, а телу и уму авај не -----⁶³⁰

1917–1918.

ПЕТАР ГЕОРГИЈЕВ ДРВИНГОВ /
ПЕТЪР ГЕОРГИЕВ ДЪРВИНГОВЪ
(1875–1953)

Петар Дрвингов

Бугарски официр и војни историчар. Рођен је у Кукушу, где је завршио основну школу. У Солуну је похађао бугарску гимназију. Након тога, прелази у Софију. Ту је 1896. године завршио војну школу са чином потпоручника. Убрзо постаје активан у бугарским комитским одредима у окружењу, најпре за време устанка у Горњој Цумаји (1902), а затим, током Илинденског устанка (1903), и у околини Мелника. Период 1906–1909. године проводи у Торину, где похађа више војне курсеве и усавршава образовање. У Бугарску се враћа уочи Првог балканског рата и наставља војну каријеру.

Почетак Првог светског рата дочекао је као начелник штаба Македонско-једренске дивизије, затим постаје командант Кадровске дивизије и, на крају, командант 11. македонске пешадијске дивизије. У Ниш прелази маја

⁶³⁰ Пандуровић, Владислав. Српска писма из светског рата 1914–1918. год., Српска штампа-рија, Осијек, 1923, 109.

1917. године, са чином пуковника, где је вршио дужност начелника штаба Војноинспекцијске области Морава. У Нишу је имао задатак да пацификује српско становништво и да спречи ширење акција српских четника током Топличког устанка (1917). Пре краја рата (септембар, 1918) био је прекомандован са ове дужности.

Након завршетка Првог светског рата Дрвингов се повукао из војске; постао је публициста и историчар, бавећи се махом војном историјом Бугарске.⁶³¹

У својим мемоарима *Моје време* [Моје време] Дрвингов пише на неколико десетина страна о својој служби у Нишу. Међутим, начин на који је писао даје само индиректне податке о граду за време његовог боравка, јер је стање у њему могуће наслутити само на основу наредби које је издавао. Тако, на пример, код њега нема директних сведочанстава о мњењу Нишлија или бугарском пљачкању становништва, већ, у виду серије билтена (наредби), он таксативно наводи мере које је покретао против ових појава, чиме индиректно, али неоспорно доказује да их је било. Друга карактеристика његовог писања јесте високоморалан став који је имао о свом држању у рату и Србима, о којима је имао високо мишљење. Представља се за човека који је, као официр старих кавалерских манира, штедео невин српски народ онолико колико су му прилике дозвољавале. Иако је тешко из овако конципираног текста издвојити наративне деонице, више пажње заслужује Дрвингово приповедање о стратегији у култури и образовању, којом су бугарске власти планирале да у Нишу и околини спроведу вештачку бугаризацију локалног српског становништва.

„Не могу, на овом месту, да прећутим велику замисао о формирању весника 'Моравски глас'. Иако је генерал Тасев на ову идеју гледао са доста резерве, овакав весник је, по мом мишљењу, требало да игра (као што и игра) највећу улогу у унутрашњој политици ове области. За овако нешто, секретар области није ни најмање заслужан. Бележим ово, јер да је домовина имала више среће да има више даровитих вођа, секретар области могао је да буде у обласном штабу задужен за културна и политичка питања, исто онако како сам ја био задужен за питања организације и оперативу. Ипак, Никола Мустаков није био тај човек, а и сами начелници нису увидели да могу да направе много више од онога што су урадили.

Иако сам о 'Моравском гласу' писао и раније, његов значај, са позиција унутрашње политике, толико је важан, да сматрам да се око тога и овде морам задржати. То што сам раније писао односило се како на политичку идеју весника, тако и на чињеницу да се на овај начин штаб области опскрбио једном штампаријом, која је била нужна, и која је била од велике

⁶³¹ Дрвингов, Петър. Моето време, Спомени. изд. „Св. Георги Победоносец“, София, 1996, 3–13.

1918.

МИХАИЛО КОВАЧЕВИЋ

(1878–1927)

Официр српске војске. Рођен је у селу Рићница код Ваљева. Био је наставник гимнастике на Нижој школи Војне академије. Гради каријеру активног официра од 1905. године. Учесник је оба Балканска и Првог светског рата.⁶⁷⁰ Током овог последњег истакао се као трећи официр у низу који је преузео команду над чувеним 2. пешадијским пуком *Књаз Михаило* познатијем као *Гвоздени џук*. У операцији ослобођења Ниша (октобар, 1918) ова војна јединица је заједно са другим дивизионом Моравског артиљеријског пука и водом коњаника чинила леву колону Моравске дивизије, чији је задатак био да досегне коту 790 на планини Селичевици.⁶⁷¹

Михаило Ковачевић

У поменутом подухвату, код Ђрда Буђањ надомак самог Ниша, дошло је до окршаја у којима је *Гвоздени џук* потиснуо Немце. Опис тока борби у свом извештају навео је пуковник Милић, по обавештењима која су му са терена стигла од Михаила Ковачевића.

„У 11.25 часова предњи делови левокрилног батаљона већ су допрли на десну обалу Нишаве. Војници су необично одушевљено гонили непријатеља, који је био предузео све, да води уличну борбу. У силином одушевљењу борци су јурнули не чекајући наређење, појавили се са свију страна око непријатеља, који је још био тучен пушчаном ватром са леђа, од грађанства, међу којима су били и дечаци од 12–15 година. Поражен непријатељ после кратке борбе бежао је безобзирце гоњен од свакога па чак ка манастиру Светог Пантелеја и од жена. Већ у 13.20 часова, оба предња батаљона избили су и посели косе више села Чамурлије, хватајући десно везу са 1. пешадијским пуком, а лево погледом са трупима Дунавске дивизије.”

„Заробљено: 3 официра и 10 војника. Заплењено: на жељезничким станицама Нишкој и Црвени Крст преко 1000 вагона, преко 500 аутомоби-

⁶⁷⁰ Bjelajac, *Generali i admirali kraljevine Jugoslavije 1918–1941: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, 186–187.

⁶⁷¹ Велојић, *Први српски пешадијски џук у операцији за ослобођење Ниша 1918. године*, 69.

мештане који су јуче били, похвата. Шта је било? То нису биле наше комитете, то су били бугарски људи, који су хтели да само народ натоциљају.”⁶³⁷

ЗАНИМЉИВОСТИ: Након тешких борби на Црној реци почетком децембра 1916. године, Милорад Марковић требало је да буде одликован. Међутим, одликовање је одбио уз образложење да га његов самопрегор не истиче као родољуба, јер се понашао природно, као човек који само брани нападнуту отаџбину.⁶³⁸

Од четворо деце Милорада Марковића само су синови Момчило и Драгослав преживели Други светски рат. Момчило Мома Марковић (1912–1992) био је народни херој и високи политички и државни функционер послератне Југославије. Са припадником партизанског подземља у Београду Вером Милетић (1920–1944) имао је кћер Мирјану. Проф. др Мирјана Марковић касније ће постати позната као супруга председника Савезне Републике Југославије и Републике Србије Слободана Милошевића (1941–2006).⁶³⁹

Други син, Драгослав Дража Марковић (1920–2005), био је такође вишедеценијски високи државни и политички функционер Југославије (председник Скупштине Социјалистичке Републике Србије, председник Председништва СР Србије, председник Скупштине СФР Југославије и председник Председништва Централног комитета Савеза комуниста Југославије).

1918.

ПЕТАР БОЈОВИЋ

(1858–1945)

Војвода и генерал Војске Краљевине Србије, командант 1. армије у Првом светском рату. Рођен је у селу Мишевићи код Нове Вароши. Гимназију је похађао у Ужицу и Београду; у престоници Кнежевине Србије похађао је и Војну академију, коју је уписао уочи Српско-турских ратова (1876–1878). За време првог рата, као питомац Војне академије, служио је у штабу Врховне команде; за време другог био је у артиљеријским јединицама. Школовање је наставио 1878. године у Артиљеријској школи. Мења војни род 1884. године, те из артиљерије прелази у коњицу, са чином по-

⁶³⁷ Марковић, Милорад, Ратни дневници 1912–1918, Издавачко предузеће „Вук Караџић”, Београд, 1977, 241–244, 244–245, 245–246.

⁶³⁸ Исто, 172.

⁶³⁹ Бешлин, М. *Марковић, Момчило Мома*, Српски биографски речник, књ. 6, Матица српска, Нови Сад, 2014, 190.

Војвода Петар Бојовић

ручника.⁶⁴⁰ За време српско-бугарског рата (1885) био је водник 2. коњичког ескадрона 2. коњичког пука и заступник начелника штаба Шумадијске дивизије. Након рата додељен је краљевој гарди и послат на обуку за службу у Главном генералштабу. Бојовић је у периоду до почетка Првог светског рата напредовао у чиновима и задужењима, служећи у Крагујевцу, Зајечару и Нишу, где је био постављен за команданта Моравске пешадијске бригаде са чином генералштабног пуковника (1901).⁶⁴¹

У Балканским ратовима служио је као начелник штаба 1. армије. Чин генерала стекао је након српске победе код Куманова у Првом балканском рату. Почетак Првог светског рата затекао га је на пози-

цији команданта 1. армије, међутим, смењивале су му се надлежности, те је био и командант трупа Нових области, начелник штаба Врховне команде (1915–1918), а од јуна 1918. године поново командант 1. армије.⁶⁴² Под његовом командом је након пробоја Солунског фронта 1. армија ослободила Овче поље и Велес, а код Куманова заробила две бугарске дивизије. Преласком на територију Србије Бојовићева армија се на југу сукобила са немачком 11. армијом и у агресивном продору истерала је из Врања, Пирота, Лесковца и Ниша, који је ослобођен 12. октобра 1918. године. Београд је ослобођен већ 1. новембра, након чега је уследио прелазак српске војске преко Дунава и Саве у Банат, Бачку, Срем и Славонију. Након завршетка Првог светског рата новоформирана 1. армијска област (Нови Сад) управо је била дата војводи Бојовићу под команду. Пензионисан је годину дана након тога (1922), те се посветио својој старој пасији – писању и превођењу тактичке војне литературе, на чему је био активан још од подофицирских дана. Уочи Априлског рата 1941. године стари војвода именован је за помоћника Врховног команданта, али се након слома Краљевине Југославије вратио кући у Београд, где је провео године немачке окупације. У Београду је и умро 19. јануара 1945. године.

Војвода Петар Бојовић био је носилац бројних домаћих и страних одликовања – Ордена Југословенске круне 1. реда, Ордена белог орла 1, 3. и 4. реда, Ордена Карађорђеове звезде 1. и 3. реда, бугарског Ордена за војне

⁶⁴⁰ Бојовић, Радивоје. Петар Бојовић, живот и победе, Народни музеј Чачак, Чачак, 2008, 9.

⁶⁴¹ Исто, 14

⁶⁴² Белић, Б. *Бојовић Петар*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. I, Штампарија „Будућност“, Нови Сад, 2001, 222.

заслуге 2. реда, грчког Ордена Светог Спаситеља 4. реда, данског Ордена Данеборг 4. реда, француског Ордена Легије части 1 и 4. реда.

Од све српске војне архивске грађе која се тиче Ниша у Првом светском рату наредба 40 629 војводе Петра Бојовића спада у најзанимљивије документе. Наредбу је издао у Новом Саду 8. јануара 1919. године са циљем да похвали у армијском рангу војнике и официре 2. пешадијског *Гвозденог ђука* *Књаз Михаило* који су се нарочито истакли у борбама са немачким трупима приликом ослобођења Ниша (септембар / октобар, 1918). Документ обилује конкретним детаљима херојских подухвата српских војника и заповедника, али помиње и нападе цивила Нишлија на војнике немачке одбране града. Иако је реч о војном документу формалне, званичне природе, у њему је приметно да је прослављени српски војвода са узбуђењем писао о акцијама српских војника током ослобођења ратне престонице Србије. Разлог за то можда је било одушевљење старог војводе примерима показане војничке храбрости или можда сентиментална везаност за Ниш и године службе које је провео у овом граду.⁶⁴³

Документ је сачуван у архиви некадашњег команданта *Гвозденог ђука* генерала Михаила Ковачевића. Копију Ковачевићеве архиве поседује нишки истраживач Мирослав Величковић, који је за сврху овог истраживања био љубазан да нам поменути материјал уступи. Наредбу 40 629 у деловима износимо овде, уз задржавање мањих типографских грешака због аутентичности.

„28. септембра, гледали су војници Горњи Ниш али је наређено пуку да непродужава напад док се не расчисти ситуација код 1. пука десне Дивизиске колоне – на правцу села Гркиње.

Примећено је око 13 часова да се непријатељ са правца села Чепљинца појачава ка селу Малошишту. Око 13.20 часова спазила се ватра и дим код Нишке железничке станице. Око 13.20 часова па све до 18 часова осматрали су официри и војници повлачење непријатељских возова и коморе у правцу Мранири⁶⁴⁴-Прокупље. Видело се јасно да непријатељ евакуише све из Ниша. 3.ћи је батаљон успео да протера непријатељске делове из Села Малошишта а лево 1. батаљон 3. пука напредовао је ка Курвин Град. Пук је заноћио на линији: Јужна ивица – село Ђулвине и село Нежице⁶⁴⁵ и северна ивица Села Малошишта.

⁶⁴³ Генерал Петар Бојовић је као командант Моравске пешадијске бригаде у Нишу учествовао у маневрима и тактичкој анализи региона од Ниша до Владичиног Хана преко Лесковца 1902. године, те су му топоними и коте око Ниша на којима се *Гвоздени ђук* борио били добро познати.

⁶⁴⁴ Вероватно Мрамор [М. Р].

⁶⁴⁵ У питању су села Ђурлина и Кнежица, удаљена 10 км на југу од Ниша.

Заробљено 5 војника а заплењено је 3 митраљеза, 20 пушака, 9 кола, 5 коња и друге ситне спреме.

Утрошено је 11500 пушчане, 11950 пушко митрољеске и око 5700 митрољеске муниције.

Одликовали су се својим радом и јуначким држањем капетан Божи-дар Новаковић, поручници Живорад Гајић и Ђорђе Милачић, потпоручник Младен М. Јанковић зашто су похваљени наредбом Армијског ранга:

Наредба број 40629

Команданта I Армије за све јединице и установе I Армије
8. јануара 1919. год Нови Сад

Пешадијски капетан I кл. г. Божидар Новаковић, командант 3. чете 3 батаљона 2. Пешадијског пука 'Књаза Михаила' одликовао се:

Енергичним и умешним командовањем успео је да пре Немаца и без губитака и поседне косу код Села Малошишта појавом на овој коси збунио је непријатеља и приморао да се одмах повуче испред левог крила 3. батаљона и батаљона 3. пешадијског пука.

29. септембра 1918. год. Умешним командовањем храбрим држањем и готовошћу да прими сваку одговорност служио је за пример свима у чети. Непријатеља је енергично гонио у стопу и приморао га да баци оружје и спрему. Појавом непријатеља на бок и енергичним нападом – створио је панику код непријатеља на Горици и допринео да се без губитака уђе у Ниш."

„Пешадијски поручник Живорад П. Гајик заступник командира митраљеског Одељења 2. батаљона 2. пешадијског пука 'Књаз Михаила' Одликовао се:

27. Септембра 1918. године у борби са Немцима на Селичевици и код села Кнежице и Ђурлине помогао је напад 2. чети 2. батаљона. Тачном ватром с бока омогућио је брзе покрете 2. чети 2. батаљона и лако освојење положаја непријатеља спречавао је да изврши ма какав покрет према нашој пешадији. Митраљеском ватром растерао је чету непријатељских војника и нанео велике губитке, допринео да 2. тета том приликом заплени 50 коња, 26 кола, више митрољеза и ратног материјала у Село Кнежици.

28. Септембра 1918. год. са својим одељењем и топом 37 м / м тачном ватром енергично је помагао напад који је вршила 2. и 3. чета 3. батаљона и гоњење непријатеља под неповољним околностима и непријатељском Артиљеријском и Митрољеском ватром.

Једно Немачко Одељење војника било је заобишло једно одељење војника 2. чете 2. батаљона с намером да га зароби.

Предат

Разносачу бр.

час

Сва збивања у Нишу у току рата, било у време боравка српских државних органа, било у време окупације, колега Милан Ранђеловић обрадио је у одломцима из 174 путописа, мемоара и дневника домаћих и страних аутора који су забележили свој боравак у граду, дајући нам тиме драгоцене сведочанства о овом периоду.

Др Далибор Велојић (Институт за српску културу, Приштина Лепосавић)

Приређивањем треће књиге историјских извора под називом *Записи о Нишу 1914-1918* Милан Ранђеловић успешно наставља своју мисију приближавања прошлости нишког краја ширем аудиторијуму, али и стварања услова за унапређење постојећих и покретање нових историографских истраживања. Сви историјски извори у овој књизи приређени су према највишим стандардима историјске науке, док је пратећи наратив лепог стила и пријемчив како за научнике и истраживаче, тако и за ентузијасте и младе заљубљенике у историју.

Др Александар Стојановић (Институт за новију историју Србије, Београд)

Књига је трећи део *Записа о Нишу*, озбиљног прегнућа већ доказаног аутора, Милана Ранђеловића, и логични је наставак прве две књиге *Записа о Нишу*, почев од 269. године па до почетка Првог светског рата. Коришћени наративи, којих је 174, временски прате крупније политичке, дипломатске, војне и медицинске прилике и промене. Следствено томе, представљени записи су поређани по годинама (1914-1918) и исти се нижу један за другим, на исте или сличне теме, што читаоца „увлачи“ у сам текст, приближава му га и изазива код њега жељу да са читањем настави.

Проф. др Милош Марсенић
(Катедра за историју, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са
Привременим седиштем у Косовској Митровици)